

Нийтилел-политиктиг солун

ШЫН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгепээн

№ 144 (16449)

2001 чылдың
ДЕКАБРЬ 11,
вторник

Ат салган
шагы 21.00

Садар өртээ
3 рубль.

Президентиниң ажил-албаны

КИЧЭЭНГЕЙНИН ТӨВҮНДЕ — КӨДЭЭНИН АЙТЫРЫГЛАРЫ

Декабрь 7-8 хүнеринде
Тыва Республиканың Пре-
зиденти Ш.Д. Ооржак
Танды кожунунуң суурла-
рынче сургакчылап чораан.

Ол ийи хүнде Президент
болгаш кожун чагыргазынын
ону үдеп чораан төлээлери
Балгазын, Кызыл-Арыг, Сой
суурда санаторийге, Дүрген
болгаш Сосновка, Бай-Хаак,
Кочетово, Межегей, Успенка
суурларга, «Балгазын» каттышкан
бүдүрүлгениң сүт-бараан фер-
мазынга болгаш «Сосновское»
дуржулга-бүдүрүлге ажил-агы-
йынга, «Танды» МТС-ке чораан-
нар. Кожунунуң бүгү суму чагыр-
галарынын даргалары болгаш
специалистери, улус өөредил-
гезиниң кадык камгалалынын
болгаш культураның ажилдак-
чылары көдээ ажил-агий бүдү-
рүлгелериниң коллективтери-
биле ол ужурашкан.

Боттут болгаш ижин-кара
чок беседаларны үезинде кө-
дээниң бөгүнгү эң чугула айты-
рыгларын, көдээниң социал-
экономиктиг амыдыралын хөг-
жүдериниң перспективаларын
чугаалашкан.

Ол сургакчылаашкынның
түннелдериниң анализи көдээ
чурттакчыларның саналдарын
чер-черде байдалдар-биле Пре-
зидентиң танышканынын
соонда кылдыганың түннелдерни
боттандыраарынче угланган
Чазактын шийтпирлериниң бол-
гаш доктаалдарынын үндезини
болур.

ЧУРТТААР ОРАН-САВАНЫ — ХУУСААЗЫНДА

Декабрь 8-те, субботада, ТР-ниң Президентизинге
протоколдуг чөвүлел хурал болган, аңаа чурттаар
оран-сава тудуунуң айтырыгларын чугаалашкан.

Республиканың Чазак Башты-
ңының оралакчызы Е.В.Осерд-
цовтуң информациязын езугаар
алырга, 2001 чылдың 11 айла-
рында чуртталга тудуунга капи-
тал салышкыннары 63, 64 млн.
рубль болган. 11700 дөрбелчин
метр чуртталга шөлү ажылгалла
кииртинген, ол дээрже Каа-Хем
суурда 16 квартиралыг бажың,
республиканың кожуннарында
ийи квартиралыг бажыңнар-дыр,
ол ышкаш Хову-Аксы суурда
гостиницаны чуртталга бажыңы
кылдыр эде чаарткан.

Чыл төнчүзүңге чедир ИХЯ-
ның 67 квартиралыг бажыңын,
Кызылда Пушкин кудумчунда 24
квартиралыг бажыңны, ЧТК-4-түн
(чуртталга-тудуг комплекзи)
чуртталга бажыңының 6 подъез-
дилерин, Шагаан-Арыг хоорайда
65 квартиралыг бажыңны болгаш
өске-даа объектилерни ажыл-
галла киирери негеттинип турар.
Эрткен чылга деңгээрге, бо
чылын оон 1,1 катап хей чурт-
талга бажыңнарын дужаары
планнаттынып турар.

Чөвүлел хуралга кол кичээ-
гейни ажылгалла дужаар кылдыр
тудуп турар объектилерниң
белен болурунун деңгелинче
угландырган. Республиканың
Президенти «Жилье» кызы-
гаарлаттыганын харысгалыг
ниитилелдин, «Школьник» коо-

перативтиң керээ езугаар ажыл-
дап турар организацияларының
удуртукчуларына ак сеткилди
ажылдап турары дээш, өөрүп
четтиргенин илереткен. Оон-
биле чергелештир Ш.Д. Ооржак
Шагаан-Арыг болгаш Кызыл
хоорайда Пушкин кудумчунда
чуртталга бажыңнарының ту-
дуунда ажылды организациястап
турарында чамдык четпестерни
шыңгызы-биле шүгүмчүлээн. Ук
объектилерни дужаарынын
хуусаалары үстүрүнүн кырында
келген.

Чөвүлел хуралдың түннел-
дериниң талазы-биле хүлээп
алдыганы протоколда тодаргай
хемчеглер айыттыганы.

Чөвүлел хуралдың түннелин
үндүрүп тура, Ш.Д.Ооржак бо
чылын ажылдарынын планын
доозарына чедишкыннерни
тудугжуларга күзгүн болгаш 2002
чылда капитал салышкынна-
рының хемчээлдери бо чыл-
дындан эвээш эвес болур
дээрзин бүзүрөткен. Республи-
кага, хамыктың мурнунда Кызыл
хоорайга, эң-не нарын база эң-
не чугула объектилер тудары
көрдүнүп турар. Ылангыя чурт-
талга тудуунуң айтырыглары
Чазактын кичээнгеинден ка-
жан-даа дүшпес, оон кичээнг-
ейиниң төвүңге турар.

Юрий СУЧКОВ.

Өөрүп четтиришкын

ТЕРГИИН ЭКИ АЖЫЛЫ ДЭЭШ

ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржактын адынга Дагестан Республиканың
Күрчөвүлелиниң кежигүнү, «Дагэнерго» ажык акционер нийтилелиниң Чингине
директору Г.М. Гамзатовтан өөрүп четтиришкынни илереткен чагаа келген.

Эң чугула күрүне объек-
тизин камгалаар талазы-биле
тергиин эки албаны дээш Кы-
зылдың иштиги херектер эрге-
лелиниң капитаны А.В. Писныйга
удурткан ротага өөрүп четтир-
генин ол илереткен. Александр
Писныйның ротазы Чир-Юрт
дээр чурттакчылыг черниң чоо-
гунда станциялар адаанда кас-
кадалар камгалап турган. Ол
объект Россияның чаңгыс аай
энергетика системазынче кирип
турар болгаш, Дагестанның база
ниитизи-биле Соңгу-Кавказ
девискээрниң экономиказынга
ол тергиин чугула.

Тус черниң удуртулгазы
чүгле объектини камгалаарына

эвес, а нарын оперативтиг
байдалдарда чурттакчы чон-биле
харылзаа тударына Силерниң
милиционерлеринер бедик
мергежилдин көргүскеннер
деп чагаада айыткан. Олар тус
черниң эрге-хоойлу камгалаар
органнары-биле бир демниг
ажылдаанын чагаада база демде-
лээн. Силерниң чаңгыс чер-
чурттугларындан кым-бир
кижиниң төрүттүнген хүнү тавар-
жы бергенде, дагестан уруглар
амданыг аыш-чемни быжырып
алгаш, албан эккеп турдулар. Ол
чорук хүлээлгезин эртирип
келген милиционерлерге чурт-
такчы чонунуң кончуг эки хама-
рылгазын болгаш оларның албан-

ажылындан бажыңнарга амыр-
дыш хамааржыр дээрзин меде-
реп билип турарын херечилеп
турар. «ТР-ниң ИХЯ-ның ажыл-
дакчыларынын нүүрүнден чурт-
такчы чон идегелдик камгалалын
болгаш деткимчени меде-
реп билгеннер» деп чагаада чугаалап
турар.

Капитан Писныйның ротазын
Кызыл хоорайның иштиги хе-
ректтер эргелелиниң болгаш
республиканың кожуннар кил-
дистериниң ажилдакчыларындан
майор Сергей Решетниковка
удурткан шилиндек рота солаан.

Олар үстүнде ышкаш ыңдыг
үнелээшкынни чедип алырлар
дээрзинге бүзүрел улуг.

Байыр

че диришкыннери

Россияның Конституциязынын хүнү-биле сеткилим
ханьзындан байыр чедирдим! Россия Федерациязынын
чаа Үндезин Хоойлузун хүлээп алган хүн — 1993 чылдың
декабрь 12 — Россияның төөгүзүнүн чаа санаашкынның
эгези. Даартагы байырларды россиянар нийтилел
амыдыралынын бүтү адырларында болуп турар улут
өскерлишкыннерниң демдээ-биле уткуп турар.
Россияның күрүнезиниң ат-алдары нийтилелде-даа база
делегей талазында-даа дыка өскөн. Чаңгыс аай эрге-
хоойлулут девискээрни, хамааты нийтилелди тургу-
зарынче, чурттуң камгаланыр аргазын болгаш айыыл
чок чоруун быжыглаарынче угланган реформалар
чедишкынниг боттанып турар.

Бо чылдың Тыва Республиканың чаа Үндезин Хоойлузу
хүлээп алдыганы болгаш амыдыралче күштүт болуп
кирген. Республиканың чаа Конституциязын күштүт
болдуруп кииргениниң кол ужур-утказы чүдөл дизе,
Россия Федерациязынын Конституциязынын нормала-
рына оон чүүлдерин дүүштүрери болур. Ол ажылдың
түннелдерин үндүрүп тура, чурттуң чаңгыс аай эрге-
хоойлулут девискээрин болгаш федералдыг Консти-
туциянын алдар-хүндүзүн быжыглаарына бистиң
республика төлөптиг үлүүн киирген дээрзин бүрүн
бүзүрел-биле чугаалап болур. Сөөлгү чылдарда Россия
кандыг-даа бергелерни болгаш ундараашкыннарын
көрүп эртсе-даа, эрге-хоойлулут хамааты нийтилелди
тургузарынче 1993 чылда шилип алдыганы угланьышкын
чайгылыш чок арттышаан, ында хоойлу эң дээди черде
турар. Чүгле чаңгыс аай эрге-хоойлулут үлегерге
дүүштүр чурттуң хамаатыларынын эргелерин болгаш
хосталгаларын дең база боттут байдалга хандырып
болур.

Байырлар-биле, хүндүлүт ха-дунмалар, эргим чаңгыс
чер-чуртташтарым! Силерге быжыг кадыкшылды, аас-
кежикти, даартагы хүнге бүзүрелди күзедим.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК.

Декабрь 12-де бүгү чонунуң бадылаашкыны-биле
хүлээп алдыганы Конституция езугаар бистер, россия-
нар, ам 8 чыл чурттап турарыыс бо.

Үндезин Хоойлу Россияга демократтыг федеративтиг
эрге-хоойлулут күрүнени бадыткаарына эрге-хоойлулут
үндезин болган, делегейниң улустарынын эргезиниң
бүтү-ниитиниң хүлээп көргени принциптерин болгаш
нормаларын езугаар кижиниң болгаш хамаатынын
эргелерин база хосталгаларын ол магадылап турар.

Бистиң чуртувустуң чаа шынарже шийчилгези нарын
чамдык чүүлдерлиг дээрзин бистер дөгере билип турар
бис. Ынчалзажок чуртта социал-экономиктиг байдал
чогулчуп турар деп бөгүн чугаалап болур. Нийтилелде
чаңгыс эп-сеткилдиң езузу, политикада — соон салгаар
чорук, сагылга-чурум болгаш системалыг болур чорук,
экономикада — чаартылганың план езугаар ботта-
нышкыны тургустунуп турар болгаш бадыткалтынш
турар, кыжи бүрүзүнүн бот-сайзыралына таарымчалыг
байдал тургустунуп турар, ниитизи-биле ол бүтү күштүт
күрүнени тургузарына үндезин болуп турар. Хоойлуну
сагывас болза, оон боттанышкыны чедип алдыгмас.

Россия Федерациязынын Конституциязынын хүнү-
биле Тываның бүтү чурттакчыларына байыр чедирдим.
Силерге кадыкшылды, аас-кежикти болгаш кежик-
чолду күзедим!

РФ-тиң Президентизиниң Сибирь федералдыг округта
Бүрүн эргелиг төлээзиниң Аппарадынын Тыва
Республикада федералдыг кол инспектору
Н.В.ХОЛОДОВ.

Михаил Клаевич Мендуме-биле хамааты
хөөржүдүлгө ёзулалы Улусчу чогаадылга бажыңыга
бөгүн, декабрь 11-де, 11.00 шактан 13.00 шакка
чедир болур (Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко
кудумчузу, 46).

үр аарааш мөчээни-биле мөчээн кижиниң төрелдеринге болгаш
чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип түр.

Николай КУВЕЗИН,

спорт мастеринге кандидат

ХОЛ БӨМБҮҮ — МЭЭН АМЫДЫРАЛЫМ

I.

Архивтен болгаш өске дем-дегелдерден алгаш көөрге, Тывага хол бөмбүү 30 чылдардан эгелээн бооп турар. Ооң баштайгы базымнарын кылган кижилер элээн хей. Оларга: О.Толгар-оол, Хос-оол, Хойлакаа Ооржак, Алдын-оол Сат, С.С.Соян болгаш өске-даа хол бөмбүкчүлерин адап болур. Ол оюнну ТАР-га сайзырадырынга С.К.Тока бодунун үрүе-хуузун кириген.

Баштайгы оюннарны көөрү-биле Кызыл хоорайның Чүлдүм кудумчузунда турар Совет төлээ чериниң бажыңының чанынга чон хейү-биле кээп, сонуургап турган. Командалардан башкы техникумунун болгаш күрүне ажыл-агый-ының командалары ол үеде тергидеп турган. Оон хол кирип, чаңгып алганының соонда, өске черлер-биле эш хуунуң ужуражылгаларын эртип эгелээн. Чижээлээрге: Кызыл-Усинскиниң кызыгаар отряды-биле спорттун янзы-бүрү хевирлеринге, ылангыя хол бөмбүүнге, маргылдааны эртип турган. Аңаа Тываның (орус, тыва) чыынды командалары киржи турган.

Эң-не массалыг хөгжүлдени хол бөмбүү 1950 чылдарның эгезинде алган. Хол бөмбүүнге чүгле Кызыл хоорайга эвес, а Тываның суур бүрүзүнге массалыг ойнап, мырыңай караңгылагыже хол бөмбүү көзүлбей баргыже чедир ойнап турганы солун. Ону ойнаксаар кижиниң саны хей, бир эвес уттуруптар болзунза, бодун ээлчээ манаар апаар сен. Чоорту ол оюнга негелде шың-

гырап, чүгле "херим" школазын дооскан кижилерни кириер апарган. Ол үеде "херим школазынга" бичи бөдүлээ бөмбүк, чок болза инек дүгүн борбактап каан бөмбүк-биле ойнап турган. Чогум езулуг оюннарны шидип каан дерматин бөмбүктерни аас-биле үрдүрүп алгаш, ойнаар чүве.

Чоорту Кызылга-даа, кожууннарга-даа командалар тургустунуп эгелээн. А Кызылга болза партия школазының командалары, башкы училищениң, кедээ ажыл-агый техникумунун, "Труд", "Динамо" командалары кончуг шырак турган. Ол командаларның ойнакчыларынга: А.Кумаяк, А.Тыртык-Кара, С.Ондар, К.Даржаа, Ю.Прохоров, В.Павлов, С.Аракчаа, М.Мөңге, эң ылангыя Рига хоорайдан келген Гарри Кузнецов тергидеп турганнар. Хоорай иштинге коллективтер аразынга маргылдаалар база доктаамал эртип турар апарган. Улуг улустар аразынга болгаш элээди школачылар аразынга маргылдаалар база эгелээн. Школа-лардан №2 школазының командалары тергидеп турган. Олар черле уттурбайн, та каш катап чемпионнаан чүве. Школаңың эң шырак ойнакчыларынга: В.Балдыр, С.Л. Самдан, А.Чанзан, М.Мөңге, а 1954 чылда мен база школаңың чыынды командаларына ойнаар эргени чаалап алдым. Өске школардан: И.Тарасов, А.Мизуревский, А.Курченко, Б.Кошкарров эки ойнап турган. Тываның улуг улус ара-

зынга командалары болгаш школачылар, бистер, Саян ажыр зона маргылдааларына киржи эгелээн бис. Бир дугаарында бис Новокузнецк (ынчаарда Сталинск), оон соонда Красноярск хоорайларга школачылар аразынга маргылдааларга кириштивис.

1953 чылда улуг улус Хабаровск хоорайга баргаш, 4 дугаар черни алгаш келгенин утпас мен. Ынчан областың чыынды коман-

турган. Хараадаан чүве, чүгле достурбас, орустап ону "козел" деп адап турганы таварылга эвес, шын чүве. Аңаа көөрге, К.Даржаа оранчок чолдак, ол хирезинде көдүрүп каап турда, сагыш-ла. Мен оон ачызында дыка-ла халдап турганымны утпас-тыр мен. Даржаа акый чүгле бөмбүк эвес, чик атлетика, тыва хүрешке каш дакпыр чемпион болганын көрүп келдим. Ол "Динамо"

команданың солуттунмас капитаны, республикага каш-даа катап чемпионнаан кижиги.

Ол-ла чылдарда областың бирги чери дээш маргылдаалар болуп эртип эгелээн. Аңаа кожууннарның чыынды командалары болгаш хоорайның чыынды командалары киржи турган. 1956 чылда Чаа-Хөл кожууннун

командасы түннел оюнда "Динамо" команданың тиилээш, область чемпиону болган чүве. А ойнакчылар кош дүргелер-биле шаңнаттырганнар. Ол командага: Т.Стал-оол, Н.Бегзи, А.Луканов, Базыр-оол, Дармажап суглар ойнап турган. Хоорайның чыынды командалары кожавыс хоорайлар: Абакан, Минусинск, Черногорск хоорайлар-биле эш хуузуңуң ужуражылгаларын доктаамал кылып эгелээш, чүгле хол бөмбүүнге эвес, спорттун өске-даа хевирлеринге маргыжар турган.

1956 чылда педучилищениң командалары РСФСР-ниң училищелер аразында (Калинин хоорай)

үш дугаар черни хол бөмбүүнге, баскетболга бир дугаар черни алганы өөрүнчүт. Ол ойнакчылардан: О.Е.Ондар, Д.Е.Ондар, Х.Опун-оол суглар ам-даа бар. 1956 чылда уругларның спорт школазынга бир-ле дугаар хол бөмбүүнүң салбырын ажыткан. Оон бир дугаар тренери Равиль Николаевич Троицкий чүве. Ол школага бир дугаарында мен, Л.Седип, В.Салчак, Ш.Д.Ооржак, М.Сымчаан, Х.Сундуй, Э.Анчимаа болгаш оон-даа өскелер өөренип турган. Түннелинде бо оолдар республиканың хол бөмбүүнге эң шырак ойнакчылары болу берген. 1961 чылда Улан-Удэ хоорайга школачылар аразында 2 дугаар черни алганы — багай эвес чедишкен. Ол-ла чылын бистер, улуг улус (эр, херэежен командалар), Чита хоорайга Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк зоназынга ойнадыс. Түннелинде бистиң херэеженер командалары ийи дугаар черни алган. А бистер он командадан чеди дугаар черни алдыс. Херэеженер ынчан чүгле Красноярск командазына уттурган. Красноярск (эмчи институту) РСФСР-ниң чемпиону турган. А өске хоорайларны: Чита, Благовещенск, Улан-Удэ, Хабаровск командаларын бистиң командаларымыс уткан чүве.

Херэеженерден республиканың адын: Галя, Надя Соколовалар, Надя Мананникова, Наташа Прудникова, Тая Дивин. Эрүлүстүң командазына: К.Даржаа (капитан), Н.Кувезин, С.Самба-Людун, М.Мөңге, А.Курченко, Н.Тыртык-оол камгалап чордувус.

дазынга: К.Даржаа (капитан), Кумаяк, А.Тыртык-Кара, С.Аракчаа, В.Дармажап, А.Матюшов, А.Матвеев ойнап турганнар. Аңаа А.Кумаяк, С.Аракчаа эки талазын көргүскен. А.Кумаяктың подача-зы (бөмбүктү бээр) тергидип дүңдүзүп турган. Ол чаңгыс партияда 4-5 санга чедир бериптер турганын магадаар мен. Ынчан-майн канчаар, Алексейниң дурт-сыны 1 метр 90 см. чедип турар, адыштары медээжок калбак, боду база дыка шырак. Ол боду областа, хоорайга хоккейге, чик атлетикага, тыва хүрешке каш-даа катап чемпионнаан. А.С.Аракчааның өрү шураары дендир

КИЖИ ЧАҢЫН БУУРА ТАНААН" ДЭЭН ЫШКАШ

Чурттап турар черим Кызыл хоорайның адаанда дачаларда, ийи даваны багай өөм ээзи-биле олурар бис. Маңаа чурттап келгеш, чаңгыс эвес катап инектерим оорга алыстым. Оорлаан деп караан болгаш, инектеримниң барган черин, кирген изин-даа тыпкаш, шагдаа ажылдакчыларынга дыңнадырымга, мынчага чедир чаңгыс баш инеэм-даа эгидип, шүүделин-даа телеттирип чадашты. Ол дээш Президент баштааш, ИХЯ-ның сайыды, оларның айтышкын берген даргалары, шо-төлгө салыр ийи көрнүр кижилер дээш барбаан черим, баспаан изим бо Кызыл хоорайда чок болдум.

2000 чылдың январь 20-де, инек ээлчээниң үезинде, инектеримни Улуг-Хем кыдынынга кадарып хүнээш, кежээликтей чанар өйдө ончалаарымга, бир баш чок болган. Ол-бо шапкаш, тып алгаш кээр арамда, өскелери өдекче чанып олурлар. Аалга келгеш, көргөн, ончалаан, база бир инек чок. Ынчап турумда, орайтаан, тыппайн барган мен. Эртенинде сыр кара даң бажында инектерим ойттаан черин истээримге, бир кижиги бажындан үзе сүргеш, Сукпакче алгаш, бадыпкан болган. Улаштыр чоруткаш, Кечил-оол кудумчузунун 5-6 дугаар бажыңар чанынга кээримге, исти будап каапкан болган.

Ол-ла чылдың база-ла февраль 20-21 хүннеринде хем кыдынынга инек кадарып чорумда, 3 орус оолдар таваржы берген. Хайлыг, кадарып чораан инеэм оларның чанынга чедө

бергеннер. Чанын орта чортуп чедө бээримге, оолдар адың бичи мундур дээн. Бербезимге мени айткан чая соккаш, адымны бербейн, мунуп туруп бердилер. Ол аразында караңгылаан, дүн дүшкен, арай деп оолдарымайлап чангып тургаш, адымны ап алгаш кээримге, кожавыстың ийи инеэ, мээң бир инек чок болган. Аалга олурган багай кырган кадайымын шагдаа черинче дыңнадыр кылдыр чорудупкаш, бодум демги черге кээримге, эзер-чонактыг, аргамчы сөөрткен аът чораан. Ону мээң-биле инек кадарып турган Айвар сугга чедирип чорумда, машиналыг шагдаалар-даа келген. Ол дораан таваржып келген шагдаалар айтты шинчiley бээрге, узун-дыны, шавылдыры ханныг болган.

Читкен инектеривис сураглап база катап арыгже кожом-биле чоруптувус. Хем кыдының бетиңге бар чорувуста, арыгдан бир кижиги үнүп келди. Чүнү канчап чоруур кижиги эвес дээш кыйгыра бээривиске, келзе-ле холунда балдылыг, "Сукпак дужунга ортулукка мал кадарып чорааш, мунуп чораан адым ышкыңдым" — деп мындыг. Ону дилеп чор мен деп бир эвес ону тыпкан кижиги билдинзе, молдурга бээрин-даа чугаалады. Сонуургап чугаалажы бээривиске, аът алыс Тес чурттуг кижиниң болган. Бир эвес тыпты берзе, кааа барып дыңнадырын айтырамыска, Сукпак суурнуң магазинниг кудумчу, Кечил-оол 8 дугаарлыг бажың деп бо. Оон бодап көө-

рүмге, мурнунда читкен инектерим база-ла ол-ла бажыңнар чанынга баргаш, изи будалган болгай. Баш удур дозуп оорлап турар кижиги бо эвеспе деп билгеш, эртенінде шагдаа черинге база катап бо бүгүнү дыңнаттым. Мээң сөзүмнү дыңнап алгаш: "Сээң инектерин ап турар кижиги ол-дур, кырган, арткаңнарын ам бис шыдаар бис" — дээш, мени чандырыпканнар.

Каш хонганда, Алиев деп шагдаага кээримге: "Сукпакта ол кижини бажыңнап алырымыска, кадайы келгеш, үндүрүп аппаратды... Ыглап туруп

Оорнуң оруу муңгаш

бээрге, үндүрүптүвүс" — дээн. Милицияның улуг даргазы Конгар: "Сээң инеэң алган кижиги ол болур ужурулуг, чүгле айтты бистиң чөпшээреливис чокка кымга-даа бербейн, тудуп тур. Истелгезин кылып бис, шүүдеп тургаш чоор сен" — дээш, мени чандырыпкан. Оон бээр ай чедө берген, а мен өске кижиниң адын, бичи сизгеним-биле азырааш турупкан мен.

Оон соонда, алды айның 20-ниң дүзенинде, өдөктөн 3 бызаалыг, ийи аныяк инекти үндүрүп апарган. Дораан шагдаалар келирге, 7-8 хире кижиги ыт-биле истеп чоруткаш, хавак кырынга баргаш, оон ыңай тыппайн бардылар. Ол үеде ис аайы-биле-даа, бодумнун дыңнап, билгеним-биле-даа Оюн Кара-оол деп кижиги

бир-ле чүвени кылып турар болган. Ол каш хонук бурунгаар кожазы Юраның төрүүр четкен инеэ биле молдургазын улуска уштуп бергеш, туттурган кижидир. Оон эштерин бажыңнап алган, а Кара-оолдун дезип турган үези, 2 хонганда, Кара-оолду күдээм-биле күш-биле туткаш, шагдааларга хүлээди бээривиске, ону мээң инеэм дээш эвес, а мурнунда кылган херээ дээш байысаап турган болган.

2001 чылдың март айда даштын ийи ыдывисты хораннап каапканы база-ла Кара-оолдун талазындан болган. Удатпаанда шуут халдаашкын хевирлиг келгеш, бажыңыс даштындан шарып каапкаш, проволотарны үзе кескеш, арткаң 4 баш инеэвисти караавыс кылайтыр аппаратлар. Оларны чаа тууйбу заводунун чанынга соккаш, ишти-хырын шуут изиг хевээр арттыргаш, коң эдирин үзе-чара кескеш, чүдүрүп апарган болду. Ол херекке хамаарыштыр Кара-оол Оюн биле Мандан-оол деп ийи кижини апарып суп алдылар. Оларны бир ай чартык үениң иштинде азырааш, байысаалгадан өчүк үндүрүп чадааш база кандыг-даа өчүк берберске, үндүрүп салыпканнар.

Чидирген инектерим дээш Иштики херектер сайыды Сергей Монгушка, оорлар-биле демисел сайыды Кыргыска каш удаа барган мен. Сөөлүндө мээң инектеримниң херээн истеп турган байысаакчыларны ажы-

лындан хостаан бис деп барганнар. "Чыда өлүр чылан эвес" база катап билдиришкен тудуп алгаш, Президентивиске кирдим. Ол мээң келген херээмни дыңнап, билип алгаш, Д.Дандарга адрестеп берди.

Кижиниң кыш-чай чок соомурнундан эдерип чорааш, өстүрүп алган малын дөрт буттуг кокай эвес, ийи буттуг, кижиги дүзүлүг бөрүлөр чиптерге, ыңдыг хоранныг чүве кааа турарыл. Ол дээш улуг өртек-биле хөлөзилеп чорааш барбаан, дуза дилевээн хамым-даа артпаан ийин.

Тыва Республиканың төвү Кызыл хоорайның шагдаа ажылдакчылары мындыг кош-как, багай ажылдаар чүве болза, моон сонгаар канчаар чурттаарыл? Хоорайда мындыг турда, кожууннарда оон-даа дора болуру чугаажок. Мал бажын өстүрер, мал өстүрер кижилерни деткир деп-ле турар. Чогум кымнарны деткир турарыл, кырганнарны деткир хамаан-чок, читкен малының изин тодарадып бээрге, ол безин кымга-даа хамаарылга чок болганымыс ол бе. Оорларны тудуп, билдирип-даа каарга, шенелдеге азы хол үжүүнге салып үндүрүптүр. Ол дээрже албан ажылы эвес, а саттыныкчы чорук деп санаар мен.

"Кижиги чаңын буура танаан" дээн ышкаш, чон караа мегелеп ажылдап чоруур даргаларның ажыгы чок боор.

Үспеек ОНДАР.

Кызыл хоорай.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАП ТУР

Тыва Республикада 2001 чылдың декабрь 1-де ажылдакчыларга хереглелдин байдалы

КАА-ХЕМ КОЖУУН

Кожуунун өөредилге килдизинге — математикага 2, физикага 2, даштыкы дылга 9, музыкага 1, амы-тынга айыыл чок чорук талазы-биле 1, төөгүге 3, хореограф 1, психолог 5, логопед 5, информатика 2 башкы негеттинип турар.

Кожуун эмнелгезинге — 2 терапевт, фтизиатр, психонарколог, эмчи-лаборант;
Ильинка суурга — эмнелге участогунун эргелекчизи.

БАЙ-ТАЙГА КОЖУУН

Кожуун эмнелгезинге — невропатолог, окулист, лор.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК КОЖУУН

Өөредилге килдизинге — даштыкы дылдың 8 башкызы;

Кожуун эмнелгезинге — 2 терапевт, 2 стоматолог, лор, окулист, невропатолог, фтизиатр.

КЫЗЫЛ КОЖУУН

Өөредилге килдизинге — даштыкы дыл талазы-биле 5 башкы;

Шамбалыг ортумаг школага — төөгү, физика, күш-культура болгаш амы-тынга айыыл чок чорук үндезинин өөредир башкылары;

Элегес-Аксы ортумаг школага — даштыкы дыл, математика өөредир башкылар;

Каа-Хем ортумаг школага — күш-ажыл башкызы;

Кожуун эмнелгезинге — дерматолог, хирург, рентгенолог;

Кур-Чер суурга — педиатр;

Школа назыны четпес уруглар өөредилге килдизинге — музыка удуртукчузу, дээди эртемниг организаакчы талантылыг пөс болбаазырадыр талазы-биле башкы, чурулга талазы-биле билигилг башкы;

МПИМК-га — газосварщик (дуржулга-лыг, 5 разрядтыг);

Кожуунун саң-хөө килдизинге — дээди эртемниг, беш чыл ажыл стажтыг бухгалтер (ревизор-чоллаачы);

Кызылдың “Куш фабриказынга” — оператор, дежурный, электрик, сварщик, повар;

Уругларга социал приютка — күш-ажыл талазы-биле инструктор, повар;

ЭРЗИН КОЖУУН

Кожуун эмнелгезинге — терапевт, психонарколог, рентгенолог;

Нарын школага — даштыкы дыл талазы-биле 2 башкы, физика башкызы;

Бай-Даг школазынга — даштыкы дыл башкызы;

Мерен школазынга — 2 даштыкы дыл башкызы;

Эрзин ортумаг школага — даштыкы дыл башкызы;

Качык школазынга — математика башкызы;

Иштики херектер килдизинге — кеземче херээ истээр килдистин оперативтиг 2 төлээзи, ОБЭП-тин оперативтиг төлээзи, ИВС талазы-биле дужаакчы, УУМ, оперативтиг дежурныйның дузалакчызы, хайгаарал албанының милиционери.

ТЕС-ХЕМ КОЖУУН

Самагалдайның № 1 ортумаг школазынга — даштыкы дыл башкызы;

Самагалдайның № 2 школазынга — психолог, даштыкы дыл башкызы;

Чыргаланды ортумаг школага — психолог;

Берт-Даг школазынга — даштыкы дыл, физика, химия, күш-культура башкылары;

Шуурмак ортумаг школага — музыка, даштыкы дыл, биология башкылары;

У.Шынаа ортумаг школага — математика, даштыкы дыл, музыка, физика башкылары, психолог, информатика башкызы;

Кызыл-Чыраа ортумаг школага — даштыкы дыл башкызы;

Кожуун эмнелгезинге — эмнелгениң ортумаг ажылдакчылары болур 3 кижик, стоматолог, хирург, невропатолог, дермотовенеролог, окулист, психонарколог, 3 педиатр, 4 терапевт, фтизиатр, лор;

Кожуунун иштики херектер килдизинге — 2 чоллаачы-милиционер, 2 участок шагдаазы.

ТАҢДЫ КОЖУУН

Кожуун эмнелгезинге — анестезиолог, рентгенолог, психонарколог;

Балгазын ортумаг школазынга — орус дыл, төөгү, физика, математика, күш-ажыл башкылары;

Межегей ортумаг школазынга — тыва класстарга орус дыл, төөгү, даштыкы дыл, күш-культура, физика башкылары;

Владимировка школазынга — даштыкы дыл, тыва дыл башкылары;

Кочетово ортумаг школага — даштыкы дыл башкызы;

Бай-Хаак ортумаг школага — немец дыл башкызы;

Кызыл-Арыг ортумаг школага — даштыкы дыл башкызы.

ТОЖУ КОЖУУН

Азас школага — физика, даштыкы дыл, информатика башкылары;

Тоора-Хем школага — математика болгаш информатика, музыка, бажыңга өөредилге, делегейниң уран чүүл культуразының башкылары, экономика, курт-шинчилел, туризм, логика талазы-биле башкылар;

“Салдам” уруглар садыңга — музыка удуртукчузу, күш-культура талазы-биле инструктор, тыва дыл башкызы.

ТР-НИҢ ЧОННУ АЖЫЛГА ХААРА ТУДАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДЕПАРТАМЕНТИЗИ. Телефон 5-11-57.

КЫЗЫЛ ХООРАЙ

“Азия” шиномонтажка — автослесарь;

Тудугжу “Ларкка” — иштики ажыл кылыр кижилер, газосварщиктер;

Кондитер фабриказынга — таңныыл, дерилге талазы-биле электрик-механик;

Хөгжүм-шии театрынга — костюмнер даараар талазы-биле мастер;

“Арат” Банкыга — бухгалтер-экономист;

“Хладокомбинатка” — мороженое садыг-жылары;

Ветлабораторияга — электрик;

Демир-бетон кылыглар заводунга — инженер-тудугжу, инженер-механик;

“Тываэнергога” — инженер-электронщик;

Башкылар билии бедидер институтка — школа назыны четпес өөредилге башкызы, орус дыл

БИИ-ХЕМ КОЖУУН

“Сыын” каттышкан күрүне бүдүрүлгезинге — 86 аңчы. (Туран хоорай).

ЧАА-ХӨЛ КОЖУУН

Булун-Терек ортумаг школага — даштыкы дыл, информатика башкылары;

Шанчының кол школазы — даштыкы дыл башкызы;

Чаа-Хөл ортумаг школага — даштыкы дыл башкызы;

Ак-Дуруг ортумаг школага — төөгү башкызы;

Кожуун эмнелгезинге — хирург, педиатр, анестезиолог, акушер, окулист, терапевт, рентгенолог, лор;

Культура килдизинге — режиссер, баянист.

УЛУТ-ХЕМ КОЖУУН

Өөредилге килдизинге — физика башкызы, даштыкы дыл талазы-биле башкы, 8 төөгү башкызы;

Кожуун эмнелгезинге — окулист, терапевт, невропатолог, нарколог.

АК-ДОВУРАК ХООРАЙ

“Тыва даг-дүгү” комбинатка — кол механик, кол инженер, кол энергетик, кол геолог, рудниктин 2 ээлчег начальниги, участок энергетиги, үлетпүрнүң айыыл чок чоруунун инженери, комбинаттың кол механиги, программист, айыыл чок чорук дээш хайгаарал талазы-биле инженер, 13 регулировщик, ДПСМ-ниң 10 машинизи, септелге талазы-биле 21 слесарь, 12 газосварщик, болбаазырадыр дерииниң 11 слесары, КИПИА-ның 3 электрик-слесары, КИПИА слесары, 4 машинист-экскаватор, 3 токарь, фрезеровщик.

СУТ-ХӨЛ КОЖУУН

Алдан-Маадыр ортумаг школага — география, даштыкы дыл башкылары;

Ак-Даш ортумаг школага — төөгү башкызы, даштыкы дылдың 2 башкызы, орус дыл болгаш литература башкызы;

Бора-Тайга ортумаг школага — даштыкы дыл башкызы;

Суг-Аксы ортумаг школага — төөгү, математика, даштыкы дыл башкылары;

Кара-Чыраа ортумаг школага — музыка, күш-культура, география башкылары;

Кызыл-Тайга ортумаг школага — төөгү башкызы;

Хер-Тайга ортумаг школага — даштыкы дыл башкызы;

Кожуун эмнелгезинге — акушер-гинеколог, анестезиолог, рентгенолог, педиатр, офтальмолог, невропатолог хереглеттинип турар.

Амыдырал хандырылга бажыңыңга — электрик;

“Коммунальщик” каттышкан күрүне бүдүрүлгезинге — электрик, 2 газосварщик;

“Таврия” кызыгаарлаттыңан харысгал-лыг ниитилелге — кузовтар септээр талазы-биле жестянщик, чиик автомобильдер септээр талазы-биле 2 жестянщик;

“Спорт” МФОП-ке — сантехник, 2 дежурный;

АТБ-3-ке — шлифовщик;

ИХЯ-ның поликлиниказынга — слесарь-сантехник;

Роскуркамгаладылга эргелелинге — камгаладылга агентизи;

“Херел” кызыгаарлаттыңан харысгал-лыг ниитилелге — дашчылар;

Машзаводка — бүдүрүлге талазы-биле инженер;

“Цептер” фирмага — аяк-сава садар талазы-биле агентилер;

методиказының, психология болгаш педагогика талазы-биле башкылар;

Рестипография — вахтер;

ДСТ бүдүрүлге комбинатынга — газосварщик, моторист, ДЗ-171 бульдозер машинистери, автогейзерлер, Л-34 погрузчиктин машинизи, электрик;

“Тывасвязьинформ” күрүне бүдүрүлгезинге — Мугур-Аксынга харылзаа белдириниң начальниги, инженер-электронщик;

Уруглар болгаш оолдарның туризм төвүңге — секретарь-машинист, география, биология, төөгү талазы-биле дээди эртемниг башкы;

Тыва хевистер фабриказынга — дүк чуур талазы-биле операторлар, сантехниктер, кочегарлар, таңныылдар хереглеттинип турар.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЧОННУ АЖЫЛГА ХААРА ТУДАР ТӨВҮ.

Тел.: 1-12-00, 1-11-69.

Адреси: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 76.

КОЛХОЗ, ООҢ ҮНДЕЗИЛЕКЧИЛЕРИ

Оон бээр ам таптыг-ла 50 чылдар ажып турары бо. 1948-49 чылдарда Чыргакының Дагыр-Шемиге турган арбаннарының көшкүн амыдыралдыг малчын, тараачын араттарын база-ла бүгү Тывага ышкаш, МЧАЭ-лерге колхозташтырып эгелзэн кидин түлүк үези турган. Коллективизацияның ол үезин чамдык бөдүүн чон кайын билгир ийик, чон аразында ийичаңгыс өжөш-дөдир, келир үезин, алызын чедир угаап билбейн чоруур кижилер база турган болбайн канчаар. Ындыг кижилер: "Колхозка-даа кирбес мен, мал-маганым, эт-хөреңгим-даа колхозка салбас мен" — дээш, хуралдан үнө кылаштажып-даа турган харын.

Хөй чондан хоорук-озалааш, чеже ыңай-бээр көжер боор, демги кижилер боттары-ла колхозка чоорту киргилеп алганнар. Баштайгы дээрде колхозчу амыдырал кончуг берге, чүге дээрге бүгү аал-арбаннары чаңгыс черге бөле хондурупкан, кижилер күжүн мал-чер, тудуг-суур ажылын таарыштыр хуваагаш, колхозчу бүрүзүнүн чылда ажылдаар күш-хүнүн доктаадып, колхоз баштаар чери бадыйлап каан. Оон ыңай колхозтун экономиктиг шыдал-быразы база кошкак, тудуг-суур чаа хөнүп олурган. Колхозтун баштайгы таваан салган төвү — Дагыр-Шеминин "Көвей бажынар" орну бо-ла болгай.

"Коммунизмче орук" колхозтун баштайгы даргазы Дагба-Доржу Күжүгет, оон соонда Күжүгет Арак-Кара даргалаан. Колхозтун ажыл-агыйы, тудуг-сууру чаа-ла шуудап, хөгжүп орган. Бичии клубтук, эге школалыг, тараа уруп шыгжаар аңмаар-складтарлыг. Колхозчулар эки туразы-биле мал-маганын, терге-шанаан, сиген, тараа кезер аът, машиналарын, андазын-илирин болгаш өске-даа эт-хөреңгизин колхозка салганнар. Колхозтун өнчү-хөреңгизи оон-биле өзектелип өскөн, хөгжзэн-даа. Чогум-на харын "Коммунизмче орук" колхозтун баштайгы үндезилекчилери, оон организакчылары дыка-ла хөй кижилер тургулаан.

КАТТЫШТЫРГАНЫ

1949-50 чылдарда Дагыр-Шемиге турган "Коммунизмче орук", Чыргакының Хову-Аксынга "Кызыл тараачын" база Чыраа-Бажынга турган бо үш колхозтарны чаңгыс колхоз кылдыр каттыштырар дугайында хуралдар суурларга чоннун сонургалын доюлдурган. Ам база чамдык улус колхоз кылдыр каттыжарынга аажок удурланып турганнар. Ынчалза-даа Обком партиядан, облүүсскомдан болгаш кожуундан келген сургакчылар са сургааш бадыйладыр, чоннун хөй кезии хол көдүрүп бадыйлапкан. Ынчангаш колхозтун адын хөвээр арттыргаш, төвүн Чыраа-Бажы суур кылдыр бадыйлаан. Оон бээр-ле амгы Чыраа-Бажы сууру хөгжүп сайзыраан, хөй чурттакчылыг, көрүштүг, чараш, улуг суур апарган.

ЧЕР АЖЫЛЫ

Үш колхозтун баазызынга тургустунган колхозту, оон баштаар черинин даргазы талантылыг организакчы, дуржуглалыг Настык-Доржу Сүлдем оглу Донгак 2-3 чылдарның дургузунда кожуунда, областа мурнакчы колхозтарның одуруунга чедир билдилиг удуртуп шыдаан.

Ынчан Тывага коллективизацияның чоруп турган чылдары. Тараа дүжүдүн бир гадан 1950 чылда 2,3 центнерден 1954 чылда 18 центнер чедир ап турган.

Ол үеде колхозка кур болгаш куруккан черлерин шингээди ап, тарылга шөлдерин калбарткан турган.

Чадаана МТС-тен 3 комбайны колхозка үндүрүп берген, ол дээрге тараа ажаалдазының 98,6 хуузуун механизастааны-дыр. Күскү тараа ажаалдазының үезинде комбайннардан бастырган тарааны чүгле тергелиг айттар-биле шаңнарже сөөртүп, чазын чарган черлерни атка илиир сөөртүп алгаш, илииртээр турган. Баштайгы үезинде чер чарарын атка андазын кожуп алгаш, чарып турду.

1954 чылда 25 кижиден тургустунган ногаа өстүрер бригаданы комсомол организациязының секретары Куулар Саанчык Эзир-оол оглунга баштапкаш, тургускан. Телпика-парниктерге изиткен аът мыандан ириндини болбаазыраткаш, ногааларның өзүмнерин орта өстүрүп, күзүн капустаң, помидорнун, огуреңтин савазыраан бедик дүжүдүн ажаап ап, колхозка хөй орулганы кирип турган. Комсомолчу аныктарның шалыпчы бригадасы даңгаар эртен даң бажындан орай дүнеге чедир омак-хөглүг, дыка-ла чүткүлдүг ажылдап турган чүве.

МАЛ АЖЫЛЫ

Колхоз бүдүрүлгезинин экономика-зының бир кол адыры мал ажылы-ла болгай. Ону өстүреринге одар-белчииниң курлавыры, чурт-хонаштар четчир. Ынчан чүгле дүк хойнун бажы 930 турганындан 1954 чылдың октябрь 1-де 3001 баш апарган. Колхозка 200 ажылчын айттар турган, оларның күжү-биле тудуг-суурну сайзыраткан. Ол чылын аът ажыл-агыйындан 13 муң арыг орулганы кирип ап турган. Мал ажылынга үре-түннелдиг

ажылдап чораан колхозтун үндезилекчилери хөй.

ТУДУГ-СУУР

Чыварлыг Дагыр-Шеминин кирген аксында бо дазыр шөл ынчан кара-кара хараганнар-биле шыптыгган, кидис өглер база элзэн турган. Чогум Чыраа-Бажы МЧАЭ-зин араттар организастааш, Комсомол аттыг колхозту база чаа-ла тургузуп алган турган. 3-4 колхозтарның баазызынга мандып тургустунган амгы Чыраа-Бажы сууру ам таныттынмас кылдыр сайзыраан болгаш чаагай-жыттынган. Тудуг-суурну көрүштүг, чараш аян-шинчилиг кылдыр тудуп тургузарынга Монгуш Санчижап Шырап оглунун кириген үлүг-хуузу бедии-биле үнелеттинип турар.

"Коммунизмче орук" колхозтун баштаар черинин даргазы Настык-Доржу Донгак колхозтун экономиказын, тудуг-суурун, колхозчуларның амыдырал байдалын болгаш бүдүрүлгениң адыр бүрүзүн бедик деңгелге кыска хуусаада билдилиг удуртуп келген. 1955 чылда колхозту Москвада Бүгү-эвилелдин көдээ ажыл-агый чедишкениннин делгелгезинин Хүндүлел самбыразынга алдын үжүктөр-биле кири бижзэн болгаш "Коммунизмче орук" колхоз деп тускай номнуг-даа чүве.

КАДРЛАР-БИЛЕ АЖЫЛЫ

Колхозтун баштаар чери, партия организациязы колхозчу кадрларны өөредип, эртем-билигге чедирер болгаш оларны бүдүрүлгениң адыр бүрүзүнге таарыштыр тургузар талазы-биле доктаамал кичээнгеиңи угландырып келген. Колхозтун экономиказын быжыглаар, саң-хөө чурумун шыңгыы сагырынга экономист-бухгалтерлер: Саин Монгуш, Кызыл-оол Сат, Кара-Сал Семис-оол болгаш өскелер-даа үре-түннелдиг ажылдааннар.

Хөй-хөй колхозчу кадрлар көдээ ажыл-агый талазы-биле Кызыл хоорайга болгаш чурттуң өске-даа хоорайларынга удуртур кадрлар белеткээр ортумак болгаш дээди өөредилге черлерин дооскаш, ажылдап турганнар. 1954 чылда колхоз төвү Чыраа-Бажы суурга көдээ аныктарның кежээки школазы ажылттынган, орта 43 колхозчу аныктар өөренип турган. База ол ышкаш суурга турум ажылдаар кино четкизи ажылдап турда, мен аңаа киномеханиктеп турдум. Колхозчуларның эн-не сонуургаар кинолары: "Господин 420", "Бродяга", "Суворов", "Чапаев" дээш, өске-даа киноларны чон аажок сонуургаар турган.

ЭЛЕКТРИ СТАНЦИЯЗЫ

Баштайгы 3-4 чылдарда колхоз төвүнге электри чырыгы турган эвес, керосин азы үс-биле дең кысып алгаш, кежээлер эрттирер боор турду. 1954 чылдың чазы-нында 18 квт. чылыг электростанциязын

ажылдап кириди. Оон ажыын колхозчу бүрүзүнүн бажынарны, культура амыдыралының, бүдүрүлгениң черлери көрүп эгелзэн. Локомотил электростанцияның күжү-биле ыяш дилер чер ажылдап турган. Оон бүдүрүкчүлүгү хунде-ле 8 куб. метр ыяш дилер тургаш, 10-12 куб. метри дилип үндүргөш, колхозчуларның бажынарның крышазынга, кудумчуларда тарып олурткан ыяштарны херимнээринге база колхозтун өске-даа хереглелинге чедир хандыртынган турган. Тудугжулар бригаданы манзатериал-биле үзүктөл чокка хандырган.

Колхозтун баштаар чери назыйлап кырааннар, инвалидтерге болгаш кадының байдалы кошкак аарыг-аржык кижилерге материалдыг дузаны доктаамал чедирип турганын бо каш чижектер херчилеп турар-дыр. 1954 чылда бо сорулгага 104 центнер тарааны, 118 кг этти, 2114 литр сүттү, 189 сан дагаа чуургазын, 19 кг саржагы, сметаны оларга халаска колхоз баштаар черинин хуралының шиитпирин езугаар үлөп турган.

ДЭЭРБЕ

Шаанда арат ашактар черле кончуг сагынгыр-тывынгыр, чогадыкчы ажылдаар боор чүве. Бистиң суурувустун дужунда кара сугга далган тыртар дээрбе ажылдап эгелзэн. Ол чылын ол дээрбеге 198 тонна кызыл-тасты тырткаш, далганнаан, оон иштинден 65 тонназын колхоз бодунун хереглелинге ажылдап турган, а артканын кожа колхозтарынга берип турган. Дээрбениң дүн-хүнде бүдүрүкчүлүгү чайгы-күскү айларда 2 тонна тараа тыртар, а кышкы үелерде 1 тонна тарааны тыртар турган.

Араттарга хуу-даа, колхозчу-даа амыдырал үезинде азырадыкчы, чарбыттынар хөөннер шуут турбаан. База бай кижилер, ядылары түреңги-даа чоргулаан, ынчалза-даа кижилер күш-ажылга бердинип, ак сеткилдиг ажылдап ап чорааннар.

МЧАЭ-лерни, колхозтарны берге үелерде организастап тургускаш, шимчээр-шимчевес өнчү-хөреңгизин колхозка эки тура-биле салып, тудуг-суурну тудуп сайзырадып, салгалдан салгал дамчып чурттаар кылдыр кылып каан күш-ажылдың буянныг хоочуннарынга черге чедир күдүк басып, мөгейип каалынар.

Төөгү төөгү-ле болгай. Эрткен үевишти, чурттап эрткен XX вегивисти утпайн, хая көрнүп сактып чоруулунар!

Оолак КАРА-САЛ.

XX чүс чылдың кижизи, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы.

ӨӨРҮП ЧЕТТИРДИВИС

Бис, "Шын" солуннун доктаамал номчукчулары, журналист Валерий Шаравининин "Чамзы-Камбы" деп рассказ-эссезин улуг сонуургал-биле номчуп таныштывыс. Чечен чугаа-эссе алыс боду амыдырал-барымдаалыг болду. Ындыг чечен чугааны бис колдуунда-ла документалдыг чогаалдарга даады-ла дорт хамаарыштырып келген ышкажыгай бис.

Бо чечен чугаа-эссениң бир кол маадыры — бистин кырган адавыс, Чадаананың Үстүү-Хүрээзинин улуг кумзады чораан Бопуңнаар Даржааевич Ондарның дугайында чылыг, чымчак, амыдырал-барымдаалыг тоожуушкуну ылаптыгы-биле шын, чөптүг бижээнинге бистер, оон ажы-төлү, хоочун журналиске боттарывыстың амы-хуурустан улуу-биле өөрүп четтиргенисти илереттис.

Бистиң кырган-адавыс Бопуңнаар Даржааевичини ыңдыг кем-херек үүлгедир деп турарынын

дугайында ол нүгүл-хопту оон бодунун кады төрзөн акызы Деспижек Даржааевич Ондар кылган деп амгы хүннерге чедир бистер шын эвес билип, бодап, сеткип, эки-ле билбейн база-ла аңаа ону чыпшыр көрүп буруудадып чораан бис. Ам бо чечен чугааның сөөлүнде ону шын билдирис: барып-барып бодунуна кады төрзөн дунмазын ыңдыг нүгүл-хоптук кем-херекче чыгай бээр кижилер кайда-ла Деспижек Даржааевич болуп ийик! Аңаа кол-ла чылдагаан Лопсан-Чамзы камбының ном-судуру-биле оон каап болбас даады-ла хойлап алгаш кады чорууру бир талазы үттүг хува аяа болганы ол ышкажыл?! Чүгле ол ном-судуру-биле хува аяк дээш бистин хүндүлүг кырган-адавыс Бопуңнаар Даржааевичиниң амы-тынынга чедип, адын өлүргендир. Репрессия чылдарының ыңдыг-мындыг боттук эвес буруудаашкыны дээш чеже-чеже кижилериниң амы-тынынга

четпзэн дээр! Ындыгларның бирээзинге бистин кырган-адавыстың дорт хамаарышканы ол-дур. Ол хиреде-ле ону СЭКП-ниң XXII съездизинин сөөлүнде, 1962 чылда, бүрүнү-биле агарткан болгай.

Олар иеден төрүттүнгө-ле, беш алышкылар дээр чораан. Оларның эн улуу Барыңмаа, оон бичези Деспижек, Деспижектен бичези Хүндүжүк азы Шаажан-Хоо (ол чогаалчы Феликс Сегленмейнин адазы-дыр) дигеш-ле, баргылаар чүве. Барыңмаа кырган-адавыстың шолозы безин Узун-Аңчы-ла болгай. Оозун бодаарга, олар Бопуңнаардан аңгыда шуптузу аңаар-меннээр адыштыг-ла эрлер турган-дыр ийик! Ынчангаш оларның иштинден Деспижек Ондар тыва партизан болуп, Тывага болган хамааты дайынының үезинде ак орустар-солааннар, камың кыдаттар-биле база-ла эн идеп-кейлиг демисежиң, төрзөн чуртунун бот-догуннаан хамаа-

рышпас чоруу дээш туржуп, тулчуп чорааны ол ыйнаан?! Бо чечен чугааның сөөлүнде ам-на билдирис, ол кады төрзөн беш алышкының арат-чонунун аразынга алдар-ады, хүндүткели бир деңге бедик болгаш арыг-чаагай чорааны ол-дур. Ол дээш оларның арыг аттарынга кажангызындан-даа артык күдүк басып, мөгейип чор бис.

Чадаананың Үстүү-Хүрээзинин улуг кумзады, ат-алдарлыг мөгези чораан Бопуңнаар Ондарның оглу Дүктенмей-биле оон кенни Мая Калдыновна Ондарлар, бис, иелээ, кайы-кайывыс-даа хүндүлүг дышта-нылгаже үнген "Искра" коллективтиг бүдүрүлгениң төвү Бажың-Алаак суурда ажы-төлдери-вистиң аразында амы-хууруста ажыл-агыйларывыска бүргеткен, аас-кежиктиг амыдырап, чурттап олур бис. Ол-ла Бопуңнаар кумзаттың Өвүр кожуунун төвү Хандагайтыда чаңгыс уруу Чымбала биле күдээзи Кызыл-

оол Өдербеевич Сааялар база-ла бис дег амыдырап, чурттап олурар. Оон аңгыда оон ийи акызы Улаан-оол биле Анай-оолдун ам бистерниң аравыста чогу хомуданчыг. Ындыг-даа болза оларның мында арткан, калган ажы-төлдери-биле бис сырый холбаалыг чор бис.

Кырган-адавыс Бопуңнаар Даржааевич биле кырган-иевис Бумалдай Дагбаевна Ондарларның ат-алдарын, хүндүткелин арат-чонувус аразынга черге оскунмайн, ону даады-ла бедик хөй-аъттыг кылдыр тудуп чоруур база-ла кырган-адазын дөззөн уран талантылыг оглуус сыгытчы-хөөмейжи, артист Мөңгүн-оол Дүктенмеевич Ондар ам бо хүннерде тыва күрүнениң "Саая" аттыг ансамблинде ажылдавышаан, бодунун эш-өөрү-биле кады доктаамал даштыкы күрүнелерниң аалчылары болуп, үргүлчү гастрольда чорлар.

Хүндүткел-биле Дүктенмей, Мая ОНДАРЛАР.

С.К.Токаның төрүттүнгөн хүнүндөн бээр 100 чылынга

ҮШ УЖУРАЖЫЛГА

Сагымга С.К.Токага хамаарышкан бир-ле сактышкын чаа болган чүве дег, бо-ла чуруттунуп келир.

1971 чылда Сүт-Хөл суурга көдээ совет даргалап ажилдап турган мен. Ынчан мени Красноярск хоорайга көдээ совет даргаларының түр курузунче өөредип чоруткан. Тывадан каш кижилер өөренип турдус.

Декабрь 14-те өөредилгевис доостувус. Декабрь 15-те мурнакчы, эки ажилдыг көдээ совет ажилы-биле таныжары-биле бир суурга келдивис. Ол суурнун адын уттупкан-дыр мен. Суур улуг, чараш, арыг-силиг, суурнун ортузу-биле демир-өрүк эртип турар чер болду. Хүнзедир советтин ажилы, документациязы-биле таныштывыс. Кежээ байырлыг шайлаашкын болду. Крайның күүсекчи комитетинин организастыг килдизинин эргелекчизи Тамара Николаевна курстун эрткенин түннээш, эки өөренгеннерни шаңнап мактады. Тамара Николаевна база катап туруп келгеш, биске эки ажилдаарын, кадыкшылды күзеди.

— Бөгүн кожавыс Тывадан келген төлээлерге байырдан чедирип көрээлинер, чүге дизе бөгүн СЭКП Тыва обкомунун бирги секретары, чогаалчы, сталинчи шаңналдың лауреады, Социалисттик Күш-ажылдың Маадыры, чеди Ленин ордениниң эдилекчизи, СССР-ниң Дээди Советинин депутаты Салчак Калбакхөрекович Тока 70 харлап турар. Эш Токаның алдар-кадыгы дээш дашкаларны көдүрээлинер.

Шупту зал туруп келгеш, дашканы көдүрдү. Элээн болганда, биске Тывадан келген төлээлерге сөс берди. Шыдаар шаавыс-биле ырлажып, шүлүктөп шаг болдус. Залга олурганнарны эживис Дюн Бугалдай кайгатты. Ол каргыраалаар, хөөмөйлээр, сыгыртыр — дески талантылыг кижилер болду. Ынчан тыва хөөмөй, сыгыт, каргыраа бо хүннерде дег, сайзыравайн турган. Ону дыңнаан кижилер эвээш болган. Ынчангаш эживисти катап-катап дилеп турду. Шак ынчаар Салчак Токаның 70 харлаанын Красноярск хоорайга демдегледип эрттирген бис.

Чогуу С.К.Тока дарганы чоок чанындан бир-ле дугаар 1962

чылда Кызылдың күрүненин башкы институтунун үшкү курузунга өөренип тургаш, тараалаң “Тиеллеге” совхозунга практикалап тургаш көрүп, оон чылыг холун тудар аас-кежиктиг болган мен.

Бир-ле хүн суггур чаашкын чаай берди. Кызыл-булуңга чалгаа чазып, номчуттунуп, шыдыраалап олур бис. Даштын машина дагжаан ышкаш болду. Кирип келзе-ле, Салчак Калбакхөрекович Тока биле бистиң бригадиривис болду. Дарганы көрүп кааш, командаалан чүве ышкаш, шуптувус тура халышкаш, чыскаалдыр туруптувус. Дарга бистиң-биле мендилешкеш, шуптувустун холдарывысты дыңзыг тутту. Кайда өөренип турарывысты, ам бригадада чүнү кылып турарывысты сонуургап айтырды. Курс даргазы Сергей Сарыг-ович Хертек бирден-бирээ чокка илеткеди. Институт соонда ол Бай-Тайга партия райкомунга килдис эргелекчилеп шаг болду ийин.

— Студент улус-тур... Бо улустун кылып турар ажилының өртек-үнези кандыгыл? Бичии акша-төгерик ажилдап алырын аргазы бар бе, эш бригадир?

— Бар, бар, Салчак Калбакхөрекович. Ширбиш кылып, шаң эжерге, тускай бот-үнелиг. Бо чаастың аязыры билек, тарааны кезип эгелээр. Дүжүт ажаалдазынга эргежок чугула чепсек-херекселди белеткеп турарывыс ол. Ажаалда эгелээр билек, уйгу-чыдын чок чымштыг ажил эгелээр.

Дарга, бригадирниң харызынга таарзынганы ол боор, бистиң-биле байырлашкаш, оруун уламчылап чорупту. Дарганың бөдүүнүн, ээлдек-эвиленин, сагыш чоаачалын чугаалажып шаг болдус. Дарганы эң-не баштай чооктан көргеним ол.

Ынчан, 60 чылдарда, республиканың школаларына орус дыл болгаш литература башкылары чедишпес турган. Ынчан бистерни, 4-кү курсчуларны, кожууннарже практикаладып чорудупкан. Мен Чөөн-Хемчик кожууннун Кызыл-Тайга ортумакашколазынга ажилдап эгеледим. Бир катап ада-не хуралы эрттирип турумда, даштын машина

дагжап келди. Караңгы кудумчуда кижилер чугаалажып кел чор. Кирип келзе-ле, Салчак Калбакхөрекович Тока, совхоз директорунун хүлээлгезин күүседип турар кол агроном Иван Андреевич Иванов болду. Класста олурган ада-иелер-биле мендилешкеш, даргалар тоннарын ушту бердилер. Чоогунда олурган ада-иелер тура халышкаш, даргаларның тоннарын азыптылар. Бис дораан-на ийи сандайны башкы столунун артынга салыптывыс. С.К.Тока Чойган Хертековна биле бистиң холдарывыс тудуп мендилешти. Мээң шала девидексеп турарымны дарга кайын эндээр. Мээң шаамна ол. Дүүн чаа-ла студент турган кижилер Салчак Калбакхөрековичинин мурнунга девидезинин аргазы чок.

— Ажырбас, ажырбас, башкы. Хуралыңарны уламчылаңар, бис дыңнаалы — деп бо-ла.

— Хуралывысты дем-не доозупкаш, тарап чоруур деп турдус. Ам силерге сөстен бээрин чөпшээрер көрүңер — дидим.

Дарга кончуг оожум туруп келгеш, чоокта чаа Москвага СССР-ниң Дээди Советинин сессиязынга чораанын, анаа чугаалашкан айтырыглар дугайында кончуг тода, бөдүүн дыл кырынга чугаалап берди. Чылыганнар айтырыгларны салып, билдингир харыыларны алдылар. Хурал соонда дарга мээң дугайым сонуургай берди. Кызылдың башкы институтунун дыл, төөгү факультетинде өөренип турарымны, бир чыл хуусаалыг практикалыг келгенимни чугааладым.

— Эр хей, “Чүс катап дыңнаарың орнунга, чаңгыс катап көргени дээр” деп чоннун чугаалажыры ышкаш, хол-биле тудуп, караа-биле көрүп тургаш өөренирге, кончуг таарымчалыг. Бир чыл иштинде школага практика эрттирерге, башкы кижиге чеже-даа лекциялардан хейнү бээр ужурлуг.

Дарга экини, ажилга чедишкенин күзээш база катап мээң холумну тудуп байырлашты. Улуг дарга-биле ийиги чоок ужуражышкыным ыңдыг болган.

Черле Салчак Калбакхөрековичинин чораан черинге чон хей келир, оюн-баштак, каткы-хөг

куттулуп-ла турар чүве. Чон та кайыын дыңнап каан чүве, чылыз-чылыз, школада эн улуг класска санаттынып турар елка, кежээлер болуп турар өрээливи сыңмай барды. Шала кырында олурар-даа кижилер бар, даштын, школа коридорунда-даа кижилер эңмежок.

Ынчан улуг ток чок турган. Сүт-Аксы суурунга дизель-мотор ажилдап, “Сүт-Хөл” совхозтун Алдан-Маадырдан Ишкинге чедир девискээрин чырыжып турган. Сөөлгү үеде сайгылгаанның шуут кыппастаанындан лаа кыпсып алгаш, хурал эрттирип турганывыс ол.

Бир чай кадында С.К.Тока мынча диди:

— Иван Андреевич, сайгылгаан кажан кыварыл? Караңгы черге хуралдаар деп чүвениң чаржынчың көрбөс силер бе?

Иван Андреевич кончуг дүрген тура халып келди. Ол суг тывалаар кижиле болгай.

— Дизельде бичии үрелип турар чер бар. Бөгүн доозар болган улус. Даарта сайгылгаан албан болур — деп, Иван Андреевич бүзүрелди-биле харыылады. Шынап-ла, даартазында кежээ сайгылгаан хып келди.

1966 чылдың февраль ай чүве. Суг-Аксынга чедип келген Салчак Калбакхөрекович Хөр-Тайга суурунче үе-шактын орайтааны-биле кээп шыдаваз, бистиң суурууска ужуражылга болбазын партком секретары Шаңгыр-оол Норбу-Самбуевич Ондар дыңнатты. Шак-үе орайдаа болза, Салчак Калбакхөрекович-биле ужуражыр деп, суурун активи шийтирледивис.

Дүнекиниң 1 шак ажып тур. Алдыртан машиналар караа чырып чоктап олур. Ынчан чазалыг орук чок, чүгле суурун ортаакы кудумчузу-биле эртер. Хей кижилер даштыгаа турар эвес. Дарга эпчоксуна бээр. Ынчангаш суурун активи уткуур болду. Оларның аразында мен база бар мен. Машиналарны доостувус. Мурнуку машинада чораан бистиң даргаларывыс бисти танып кааш, машиназын доктаадыпты. Үнүп келзе-ле, совхоз директору Евгений Павлович Соловьев, партком секретары Шагдыр-оол Норбу-Самбуевич Ондар болду. Клубта

чон чык долдур чыгып келген, дарга-биле ужуражырынга беленин илеткедивис. Даргаларывыс-биле кады Салчак Калбакхөрековичини клубче чаладывыс. Ол бистиң-биле хол тутчуп мендилешкеш, клубче базыпты. Баштай ол бүзүрвейи-даа чораан чадаваз, клуб долу чонну көрүп кааш, даргавыс шуут-ла кайгап калды. Даргаларывысты сцена кырында президиум столунче чаладывыс. Хуралды совхоз директору Евгений Павлович ажытты. Кончуг-ла тывалаар дарга. С.К.Токага сөс берди.

Культура дугайында чугаалап тургаш, ол мынчаар баштактанды.

— Хоорай ашактарының чүвүрлерин көөрге, сыйда дег кылдыр базып каан, көдээ ашактарның чүвүрлерин көөрге, изиг демир хоолайы-биле дөмей — деп дарга, баштактаны аарак түннеди. Залда олурганнар чиршон дүштүвүс.

Дарганы бүдүү, карак-уштап көөрүмге, дыка-ла боданып олурар хире.

— Бичии суурларны кадып, колхоз, совхозтарны, районнарны улгаттырып мөөңнээр чорук ыңдыг-ла кончуг улуг чедишкенин бербээр. Ол дугайын Төп комитетте база билип чугаалашкан чүве. Бөгүн, даарта эвес-даа бол, дүшкен районнарны катап тургузар үе келир. Бичии-бичии суурларның чурттакчы чонун шыдыраа көжүү ышкаш, ыңай-бээр октаар чорук ам болбас. Чурттакчылыг бичии-бичии суурларны чок кылбас, харын-даа улам ыңай сайзырадырынга идигни бээр бис — деп, дарга бүзүрелди-биле чугаалады.

Оон соонда ол чугаа читкен. Дарга байырлажып тура, бистиң холдарывысты тутту. Салчак Калбакхөрекович-биле үшкү, эң сөөлгү чоок ужуражылгам ол болган.

Ол мээң сагыш-сеткилимге кайгамчык оратор, сагыш чоаачал, хүндүлээчел, чамдык таварылгада шыңгыы кижилер артып калган.

Оскал-оол КУУЛАР.

Күш-ажылдың хоочуну.

ТР-ниң Дээди Хуралында

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Даргазының оралакчызы В.А.Ушкалов, депутат А.Д.Ооржак, экономика реформалар, сайгарлыкчы чорук база хуу өңчү талазы-биле комитеттин даргазы А.С.Артык-оол декабрь 3-те “Агапе” деп Медицина төвүнүн төлээлери — медицинаның профессору, РФ-тин алдарлыг эмчизи Н.А.Дидковский база координатор (харылзаштырыкчы) А.Н.Смирнова-биле ужурашкан.

Олар “Преобразование” хүрээниң пастырының чалаанын езугаар республикада чедип келген. Ол коммерция эвес, эмнелге албан чери 1993 чылдан тура ажилдап турар. Төптүн ажилдакчылары база эки тура-биле келген дузалакчылары — аңгы-аңгы деноминацияның христианны болуп турар. Медицина төвүнүн сорулгазы — Россияның ыраккы районнарында кошкак камгалаттынган чурттакчы

чоннун бөлүктөрүнө эмчинин халас дузазын кадары. “Агапе” төптүн программаны Ямало-Ненец автономнуг округка, Коми Республикага, Кемерово облазынга боттандырган.

Депутаттар төптүн төлээлеринге республикага чедип келгени дээш база чурттакчы чонга медицина дузазы кадарынга белени дээш, четтиргенин илереткен. Дээди Хуралдың Даргазының оралакчы-

зының чугаалааны-биле Тываның парламентизи республикада кадык камгалалының байдалынче эң улуг кичээнге ийи салып турар, чүге дизе депутат корпусунун составының дөрттүн бир кезээ ол нарын айтырыгны херек кырында билер. Парламентинин 32 депутаттарындан 7-зи — эмчилер. Ужуражылга үезинде депутаттар Тываның кадык камгалалында кадрлар болгаш саң-хөө талазы-биле айтырыгларны база чугаалашкан. Кады чугаалажышкын үезинде олар Россияның база тус черниң хоойлужу-дулгазында кадык камгалалының адырында шийтирлеттинмээн дыка хей айтырыглар бар деп нийти түннелге келгенер. Ол угланьышкын тала-

зы-биле боттарының планнарын депутаттар база аалчылар бот-боттарына дыңнаткан. Миссияның ажилдакчыларын албан езузу-биле чалаарына база Тывада “Агапе” төптүн программаны тодаргай чугаалажып көөрү-биле депутаттар төптүн төлээлекчилерин Тыва Республиканың кадык камгалал база эм-таң хандырылганының сайыды-биле ужуражылганын организастаарын дагдынып алганнар. Депутаттар төптүн ажилчорудулгазынга улуг сонуургалын илереткен болгаш оларга бар шаа-биле дуза кадарын аазааннар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) парлагга албаны.

ШЕРИГ АЛБАНЫ: “ЭКИ ЧОРААШ, ЭЭП КЕЛИР СИЛЕР”

Кызылдың Улусчу чогаалыга бажыңыңга шериг баар оолдарны үдээн, ыры-хөгжүмнүг, йөрээл күзээшкннерлиг байырлыг ёзулал болган.

Оон бүдүүзүнде Тыва Республиканың шериг комиссариатының комиссарының шериг келдиришкнниң талазы-биле оралакчызы полковник Алексей Чаландаевич ОНДАР-биле чугаалаштым.

— Сөөлгү чылдарда оолдарның шеригге барып, Төрээн чуртунун мурнунга албан-хүлээлге эрттирер күзели бедээн бооп турар. Баштайгы келдиришкнн ёзугаар ноябрь 10-да-ла шериг назылыг оолдарны шериг кезектеринче чорудуп эгелээн бис. Часкы, күскү шериг келдиришкнниң үезинде эң-не хей оолдар чоруур хүннү шилип алгаш, шеригте келдиргеннер хүннү кылдыр демделеп эрттирип турар бис. Бо хүннерде элээн хей оолдар чоруур. Ынчангаш Тыва Республиканың Чазак, шериг комиссариаты, Кызылдың хоорай чагырга-зы, шеригкомады, аныяктар комитеди, кызыгаар отряды демнежип алгаш, бо байыр-

лыг үдөлгени организаастап турарыыс бо — деп, ол чай аразында тайылбырлай каапты.

Залды шеригге келдирткеннер, оларның төрелдери долдур олургулапкан. Ук байырлыг үдөлгениң ажы-дышкынын Тыва Республиканың Чазак Баштыңының социал политика талазы-биле оралакчызы Алдын-кыс Темир-ооловна Коңгар чарлааш:

— Эргим шеригге келдирткен оолдар! Силер бо каш хонуктарда Тываңардан үнүп, улуг Россияның аңгы-аңгы булуңнарынга барып, Төрээн чуртунарның мурнунга шериг албанын эрттирер силер. Шериг албаны эр кижиниң чоргааранчыг,

күзенчиг, ыдыктыг хүлээлгеги болгай. Ынчангаш барганыңар шериг кезектеринге Россияның өске-даа девискээрлеринден келгилээн оолдар-биле эптиг-найыралдыг бооп, олардан хейнү өөренип ап, бодуңарның эки талаңарны оларга, командирлерге көргүзүп, төрээн Тываңарның адын сыкпазыңарны күзээр-дир мен — деп чылыг, чымчак сөстөрнү чугаалап, чагыг-сүмени берген.

Полковник А.Ч.Ондар, бодунун ээлчээнде, бо оолдар хире назылыг тургаш, шеригге чорупканын, барган кезээнге үлегерлиг, эки албан эрттирип турганы-биле улаштыр дээди шериг школазынче өөренип чоруй барганын, ону дооскаш, аңгы-аңгы шериг кезектеринге офицер бооп, албан эрттирип турганын, оон чүгле 1990 чылда төрээн черинге ээл келгенин төөгүп берген. Ынчангаш тыва оолдарның аразында офицер болуксаарлар бар болза, шеригден улаштыр өөренип чоруй баарын сүмелээш, тыва офицерлер хей болур болза, чонга чоргааранчыг болурун чугаалаан.

Оон соонда кызыгаар отрядының дайынчылары хол-биле

демиселдин янзы-бүрү аргаларын көргүскен. Ук дайынчыларның күш-шыдал, уран-арга талазы-биле белеткели тергин эки болган.

Хоочуннар чөвүлелинден төөгү эртемнериниң кандидаты В.И. Биче-оол чүве чугаалааш, Совет Эвилелиниң Маадырлары чаңгыс чер-чуртугларыыс: Х.Чүргүй-оолдун, Т.Кечил-оолдун, М.Бухтуевтин аттарын чоргаарал-биле сактып, бир эвес херек апарза, олар дег Төрээн чуртунга бердинген, аңаа ынак болурун оолдарга чагаан.

Оон соонда Кызылдың уран чүүл училищезиниң “Азас” ансамбли танцы тепкен. Үе-чергеи аныяк кыстарның чараш дурт-сыны, ээлгир шимчээшкннери, хүлүмзүрэн чалы арыннары шериг баар оолдарның сагыш-сеткилин көдүрүп, төрээн Тывазынга ынак болдуруп турганы чугаажок. Оон Шеңне Кара-Сал “Авай” деп ырны ырлай бээрге, бир оол: “Менче көрүп көрөм” — деп сценада ырлап турган уругдан дилей бээр болган. Ынчанмай канчаар, ийи чыл иштинде төрээн черинден, чонундан, оол, кыс эшөөрүндөн ырап чоруур дээн оолдун сагыш-сеткили дойлуп,

аныяк чаңгыс чер-чурттуу кыстың караанга безин көстүп алырга, эки ышкаш болганы ол-дур. Канчап билир, аныяк кыс ону утпайн, сактып артып каарын, сөөлүнде оларның ужуражы бээрин.

Дараазында ТКУ-нун студентизи Демир Сарыгларның “Хандагайты”, Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунун студентизи Карина Донгактын, Айдыс Монгуштун “Чаашкын соонда”, Надежда Кууларның “Утпайн чорам” деп ырларын, танцы бөлүктөрүнүн “Кара-Доруг” дээн ышкаш күүселделерин шериг оолдар кайын уттур, катап-катап сактып, сагыш-сеткили чылыгып, албан-хүлээлгезин эки эрттирерлерле боор.

Ук байырлалдың төнчүзүнде “Сылдысчыгаш” солунун редактору А.Шоюн шериг баар оолдарга, кижии бүрүзүңге, белек кылдыр блокноттар берген. Бодунун ээлчээнде, бо чүүлдүн автору база ук шеригте келдирткеннерниң эки албан эрттиргеш, менди ээп кээрин күзээн.

Борис ОНДАР.

ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) доктаалдарын ёзугаар

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) 2001 чылдың ноябрь 28-те №1238 болгаш 2001 чылдың ноябрь 28-те №1236 доктаалдарын ёзугаар **Илья Закирчанович ВАЛИШИН** Тыва Республиканың Кызыл хоорай судунун шийткешкнниң, **Байыр Шурун-Караевич КОЧАГА** Тыва Республиканың Кызыл хоорай судунун даргазының албан-дужаалдарына томуйлаттырганнар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) 2001 чылдың ноябрь 28-те №1235 болгаш 2001 чылдың ноябрь 28-те №1237 доктаалдарын ёзугаар Олег Равильевич Аитовту Тыва Республиканың Танды кожуунун суд участогунун эптештирилге шийткешкнниң, Марина Николаевна Чикашоваңы Тыва Республиканың Дээди судунун шийткешкнниң албан-дужаалдарына томуйлаарына чөпшээрел бербээн.

Чагаалар аразындан

КАЯА БАРАЙН, ЧҮНҮ КАНЧААЙН?

Эрткен төөгүлүг XX чүс чылдың төнчүзү, каржы-дошкун улу чылының (2000 ч.) тос айының 23-түн хүнү мээң амыдырал-чуртталгамга эң-не караңгы, дүмбей, каржы-дошкун, кударанчыг хүн болуп дойлууп эртти.

Ол хүн мээң чылы кирип турган, чалы чараш 24 харлыг улуг оглум дерзии өлүрүкчү идегеттерниң ханныг холундан, амыдырал-чуртталганы көрбейн чыткаш, аныяк назынындан чарылды. Ол хүн мээң чуртталгамның чамдык кезии чарлып, чирлип, сарыг өртемчейиниң кудай-чаньны мээң кырымга дүжүп келген ышкаш болу берди. Мээң бо хире ыглап-сыктап, хилинчектенип, чарты үстүп калган самдар тон ышкаш, чуртталгамда хайыралдыг чараш оглумну өлүргөн өлүрүкчү идегеттер эки чүве көрбес болзун. Бурган, ершээ!

Бо бүгү херектиң тывылбайн

барган чылдагааны — Чөөн-Хемчик кожуунун прокуратура истекчизи Алимаа Сааянын ажылынга харысалга чогу болган деп дорту-биле чугаалаар эргелиг мен. Ол хүндүлүг истекчим оглумнун хилинчек чок адазы, меңээ, каразып алгаш, клуб чанынга бода мал соккан ышкаш, ханны-даа барып көрбейн, каралыг кижилерни ол хүннерде тудуп байысааваан болуп турар.

Кандыг-даа буруу чок мээң, багай эвес ажылдап, чонум, өөрүмге мактадып чораан намдарымны хүлге борап, эттинмес кара хөө чаап каан истекчиге хомудалым өлгүжемге кайын уттундурар! Буруу чок мени, бүгү назынымда эжиин ажып көрбээним кара-бажыңга үш хонук бажыңнаан. Ол эрткен үш дүн, хүннүн узуну мээң чурттап эрткен 54 чылдарымдан узун ышкаш сагындырды.

Ол үш дүн, хүннүн иштинде

боостаамче борбак хлеб, суг-даа ажырбайн, чүгле оглум дугайын бодап, уйгу-дыш чок болдум. Оон ийиги хонукта истекчи байысаалга үезинде: “Оглуң өлүрүп алган кижии ону ажаарыңга киришпес сен” — деп кыжанды. Кызылда чурттап турар улуг уруумнун ачызы-биле оглумну ажааган черинге аалчы кижии ышкаш, чүгле киржир ужурга таварыштым.

Мен 1972 чылда Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунун мал эмчизи салбырын дооскан мен. Баштайгы күш-ажылче базымны Эрзин кожуунун “Коммунизмче орук” колхозунга хой бригадазынга мал эмчилеп эгелээн мен. Ам бо хүннерде бодумнун төрээн суурум Чыраа-Бажында чурттап, арат ажыл-агыйи удуртуп ажылдап чор мен. Мээң Эрзинде чурттап чоруур төрелдерим, кударалым, эш-өөрүм болгаш Чыраа-Бажы суурнун

чурттакчы чону кижиге ыттас-вас боордан башка, мээң дугайымда та чүү деп бодап чоруур чүве. Харысалга чок истекчинин хайындан арын-нүүрүм бергедеп чор. Эргим чонум, эш-өөрүм! Мээң арын-нүүрүм сүт дег ак, кижилерге багай херек кылбайн, чүгле экини кылып чораанымны таныыр эш-өөрүм, чонум билир.

Мени таныыр эш-өөрүм бо материалды номчааш, мени сактып, мээң канчаар ажылдап чораанымны бодап келири магат-чок. Мээң оглумну мээң киржилгем чокка ажаап орнукушудуп каан Чыраа-Бажы суурнун чонунга, Чыраа-Бажы суурда Салгал аттыг уруглар садының коллективинге, эш-өөрүмге, Эрзинде төрелдеримге, кударалымга, бир чыл эрткен-даа болза, улуу-биле четтиргенимни илередип, курлакка чедир мөгейдим!

Валентин ДОНГАК.

ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР!

— БӨГҮНГҮ БОЛУУШКУННАР,
БӨГҮНГҮ АМЫДЫРАЛ

— САГЫШ-СЕТКИЛИҢЕР
ИЛЕРЕДИКЧИЗИ, СҮМЕЛЕК-
ЧИЗИ

— ӨЙҮП ЧОРУУР БОДАЛ-
ДАРЫҢАР, СИЛЕРНИҢ ЧАГАА-
ЛАРЫҢАР.

**2002 чылдың 6 айларында
чагыдылга уламчылавышаан.
185 рубль-биле 6 айларда
чагыдып ап болур Силер.
Организацияларга 6 айларда
өртээ — 238 рубль.**

**“Шынны” чагыдып алырынче
далажыңар!**

Арбанче чырыкты кожупкан

«Шын» солунга ноябрь 27-де
үнгөн «Караңгылаан суму.
Дугуржулга чок чыыш» деп мате-
риалда Дүрген сумузуунун Хадың-
Аксы арбанын чурттакчы чону
барык бир ай дургузунда чырык
чок чурттап келгениниң дуга-
йында бижээн.

Бо хуннерде Хадың-Аксында
байдал чүгээртээн. Арбанче
чырыкты кириген. Электри уда-

зыннарын оорлап турган 5 оор
туттурган. Оларның шагдаа ажыл-
дакчыларына берген өчүк-
теринден алырга, оорлааш са-
дарына белеткеп каан 9 км. (үш
удазын 13 ажыг км.) удазынны
Кызыл хоорайның солагай тала-
кы дачаларга шыгжап турганын
илереткен.

Оорларга хамаарыштыр ке-
земче херээн онааган. Ынчан-

мыже барык бир ай чыгыш чырык
чок турганындан Хадың-Аксында
4 чыл өөредилгелиг школаның
бажыны донган. Школаның өөре-
никчилери бо хуннерде Культура
бажынында өөренип турар. Таң-
ды кожунунуң чагыргазы шалып-
кын ажылдаанынын түңнелинде,
Хадың-Аксынче чырыкты кожуп-
кан. Тургустунуп келген чидиг
айтырыг шийтпирлеттинген.

Мөөрей! мөөрей!

“Сылдысчыгаш” уруглар солуну 2002 чылда чагыдылга тиражын
көвүдөдир сорулга-биле республиканың кожуннарда уруглар
библиотекаларының аразына мөөрейни чарлаан. Ону
республиканың К. Чуковский аттыг уруглар библиотеказы деткээн.

Мөөрейниң кол негелдези: бодунуң кожунунга 2002 чылда
“Сылдысчыгаш” солунунуң бүдүн чылда чагыдылганын 1000 (бир
мун) экзemplярга чагыттырган турары. Ону чедип алган
библиотека тиилекчи болур.

Мөөрейниң шаңналдары:

1-ги шаңнал — 1000 (бир мун) рубль;

2-ги шаңнал — 800 (сес чүс) рубль;

Ийи 3-кү шаңнал — 500-500 (беш-беш
чүс) рубль.

Чагыдылга кампаниязынга эң-не идепкейлиг киржиң, хөй
чагыдылга кылып чоруткан кижиге мактал-шаңнал — 200 (ийи чүс)
рубль.

Мөөрейге идепкейлиг киржиринче
кожуннарда уруглар библиотекаларын
редакция кыйгырып тур!

Ага-иелерниң кичээнгейинге!

“Сылдысчыгаш” 1990, ак аът чылында, катап тургустунган, ол
ам 2002, аът чылында, таптыг-ла бир он ийи чыл эргилдесин эрткен
болур. Кажан “Сылдысчыгаш” катап тургустунуп турда, чүгле 20
хонук иштинде 4 муң ажыг ада-иелер уругларына ол солунну
чагыдып берген. А ам кажан “Сылдысчыгаш” бир 12 чыл эргилдеси
эртип турда, ада-иелер уругларына “Сылдысчыгашты” чажам
дивейн чагыдып бээр боор деп, редакция идегеп тур. Чагыдылганың
бүдүн чылда өртээ — 150 рубль, а чартык чылда — 75 рубль.

**Организацияларның,
бүдүрүлгелерниң, албан
черлериниң удуртукчуларынга,
бухгалтерлеринге болгаш хуу
сайгарлыкчыларның
кичээнгейинге!**

2001 чылдың январь 1-де РФ-тиң Үндүрүт кодекзинин
2-ги кезээ күштүг болуп киргени-биле холбаштыр (230 чүүл,
2-ги пунктузу, 23-кү эге “Хуу кижилерниң орулгазынга
үндүрүтлөр”) үндүрүт агентилери үндүрүт органнарынга
бодунуң учеду-биле орулгаларының дугайында медээлерни
кириер, ол кижилерниң үндүрүт үезинде төлээнин болгаш
үндүрүтлөр үезинде чылдың-на апрель 1-ден орай эвес
шилчиткен болгаш тырткан үндүрүтлөрниң түнү,
дараазында үндүрүтлөр үези төнгүжеге чедир РФ-тиң
Үндүрүтлөр болгаш чыылдалар яамызының бадылаан
формады өзугаар кылтыр.

Оон-биле чергелештир хуу сайгарлыкчыларның бараан
садып алганы продукция болгаш кылган ажылдары (ачы-
дуза чедиргени) дээш төлөөн орулгаларның дугайында
медээлерни кирибес, мындыг таварылгада бир эвес хуу
сайгарлыкчылар күрүне бүрүткелин юридиктиг билиг чок
сайгарлыкчы кылдыр эрткениниң дугайында бадыткап
турар болгаш үндүрүт органнарының учедунда турар
документилерни үндүрүт агентилеринге көргүскенде,
ындыг болур.

Отчеттут чылда хуу кижилерниң орулгазының дугайында
медээлерни айтырда, бүдүрүлге, албан черлери,
организацияларның ажылдакчылары болгаш хуу
сайгарлыкчылар, ажылдап турар кижилерниң саны
ортумаа-биле 10 кижиден көвүдей бээр болза, магниттиг
лента-биле кириер, бир эвес 10-дан эвээш болур болза,
бижик машиназынга парлааш, кирип болур (ону эдип
болбас).

Хуу кижилерниң орулгазының дугайында медээни албан
ийи экзemplярыг кылдыр үндүрүт органнарынга дужаар
болгаш хуу кижилерниң кирип ап турган орулгазының
даңзызын болгаш медээлерни хүлээп ап турганының
протоколун кожар.

**РФ-тиң Үндүрүтлөр болгаш чыылдалар талазы-
биле яамызының Кызыл хоорайда инспекциязы.**

Үндүрүт төлекчилеринге

РФ-тиң Үндүрүтлөр болгаш чыыл-
далар талазы-биле яамызының Кызыл
хоорайда инспекциязының дынна-
дыры болза,

2002 чылдың январь 1-ден апрель 30-
ге чедир хуу сайгарлыкчылар 2001
чылда ажыл-чорудулгазының орулга-
зының талазы-биле үндүрүт онаарының
чаңчылчаан системазын езугаар
декларациязын (кирип алган орулга-
дан чаңгыс аай үндүрүт төлээринче
шилчээн хуу сайгарлыкчылардан

аңгыда) дужаар.

Декларация долдурарына берге-
дээшкиннер тургустунуп азы үндүрүт
хоойлуларының документилери-биле
таньжары негеттинип келген таварыл-
гада, үндүрүт инспекциязының консуль-
тация пунктузунга кээп, сүмелерни ап
болур.

Консультация пунктузунуң адреси:

Московская кудумчузу 8, каът 1,
кабинет 4.

Телефоннары: 1-22-44, 3-10-98.

ЧОННУ АЖЫЛГА ХААРА ТУДАРЫНЫҢ КЫЗЫЛ ХООРАЙДА ТӨВҮ

Чарлалдарны массалыг информация чепсектеринге парладып тургаш, дараазында хевирлер езугаар
бедик мергежилдик кадрларны шийип бээринге дузалаар

БЫАП-ЛА КИРИЕР МЕДЭЭЛЕРИ

Ажылдаар чери (мергежи- ли, албан-дужаалы)	Шалыңы	Организацияның ады (ыяап-ла кириер)	Кадр килдизиниң телефону
---	--------	--	--------------------------

НЕМЕЛДЕ МЕДЭЭЛЕР

Эр, херээжени	Хар-назыны	Эртеми	Ажыл дуржул- газы	Ажыл графи
---------------	------------	--------	----------------------	---------------

АЧЫ-ДУЗАНЫ ХАЛАС ЧЕДИРЕР

Чагытларны кириер чери: Кызыл, Красноармейская 76, телефоннары:
1-12-00, 1-11-69, 1-13-08. Чонну ажылга хаара тударының Кызылда төвү.

ШЫН

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Респуб-
ликаның Чазаа болгаш “Шын” солун
редакциязының коллективи.

Кол редактор

Светлана МОНГУШ

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:

К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, А. Монгуш,
С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол
редакторнун оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР:

Нийетилел-политиктиг килдис — 3-39-15,
үлөтпүр болгаш медээлер килдистер — 3-34-98,
компьютер өрээли — 3-36-82,
бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазы-
нда телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну “Шын” со-
лун редакциязының
компьютер төвүнге
өрзөн болгаш чыс-
кааган. Неделяда
үш катап үнер. Хем-
чээли 2 парламал
ама.

Тираж 4689.
Чагыг 139.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк “Тувакредит”,
Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация
чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль
болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация
куркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары
редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш
еске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харыылаар.